

Yeni strukturlar, köhnə bünövrə:

dövlətlərin sülhməramlı potensialı

Hraç Çilingiryan

Hraç Çilingiryan Kembric Universitetinin Cac İdarəçilik İnstitutunun (Judge Institute of Management) Avrasiya tədqiqat proqramının direktorudur. London İqtisadiyyat və Siyasi Elmlər Ali Məktəbində doktorluq dərəcəsini almışdır.

Ermənistan və Azərbaycanda demokratiyaya keçid bir sıra çatışmazlıqlarla müşayiət olunur. Lakin Qarabağ münaqişəsini və onun nəticələrini bu çatışmazlıqlarda günahlandırmaq səhv olardı. Separatist münaqişələr təcrübəsi olmayan digər post-sovet dövlətləri də öz demokratik nailiyyətləri ilə öyünə bilmirlər, bunu Belarus və Türkmənistanın misalında görmək olar. Əksinə, Ermənistan, Azərbaycan və regionun digər dövlətlərində demokratik inkişafın arzu olunan səviyyəyə çatmamağına səbəb köhnə sistemli problemlərin və hakimiyyətdə olan rejimlərin yeni problemlərin cəmidir. Bu problemləri nəzərə almaq vacibdir, çünki konkret misallara gəldikdə aydın görünür ki, əhalinin böyük etimadını qazanmış və yüksək demokratiya səviyyəsinə malik olan dövlətlər hərbi münaqişələrin davamlı həll yollarını tapmaqda daha müvəffəq olurlar.

Xarizmatik liderlərin dilemmaları

1994-cü ilin atəşkəsindən sonra on ildən artıq davam edən danışıqların nəticəsində Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin son bəyanatları olduqca səciyyəvidir. 2005-ci ilin sentyabrında İlham Əliyev öz çıxışında konkret bildirdi: "Biz güclü hərbi potensial yaradırıq. Qoy bizim düşmənlərimiz bilsin ki, Azərbaycan hər zaman öz ərazilərini azad etməyə qadirdir", və əlavə etdi ki, 2006-cı ildə Bakı hərbi büdcəni ikiqat artırmaqla 600 milyon dollara çatdıracaq. Onun erməni həmkarı, əslən Qarabağdan olan və Qarabağın sabiq prezidenti vəzifəsini tutmuş Robert Koçaryan daha sərt bəyanatla çıxış etdi: "Dağlıq Qarabağ heç vaxt Azərbaycanın tərkibində olmayıb və olmayacaq. Bu bizim qəti mövqeyimizdir. Sonra isə hər hansı həll yollarını fikirləşmək olar, yeni status formalarını icad etmək olar". Vasitəçilərin və kənar müşahidəçilərin məyusluğuna səbəb olan bu bəyanatlar heç də daxili auditoriya üçün nəzərdə tutulmuş populist çıxışlar deyil, bu bəyanatlar siyasi liderlərin öz mövqelərini əks etdirir.

Siyasi rəhbərliyin yanaşmasında bu cür müəyyənlik Qarabağ mövzusunun cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməsinə təsir edir. Həqiqətən də, problemin bir hissəsi ondan ibarətdir ki, münaqişənin nizamlanması qurumlar və ictimaiyyətdən deyil, konkret rəhbərlərin oynadığı roldan son dərəcə asılıdır. Məsələn, 2002-ci ildə Heydər Əliyev bildirmişdir: "Əgər Qarabağ məsələsini mən həll edə bilmərəmsə, bu məsələni dünyada heç kim

həll edə bilməz." Eləcə də, bir çoxlarının fikrincə, əslən Qarabağlı olan Koçaryan və Ermənistanın müdafiə naziri Serj Sarkisyan ermənilərə təsir göstərə bilən yeganə şəxslərdir. Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra demək olar ki, bütün yenicə müstəqillik əldə edən dövlətlərdə müxtəlif yönümlü xarizmatik liderlər hakimiyyətə gəldi. Alman sosioloqu Maks Veberin təbirincə, xarizma - qəbul edilmiş qaydalar əvəzinə "şəxsi keyfiyyətlərin istifadəsi və prioritetliyinə" əsaslanan və "adi idarəçilik strukturları ilə ziddiyyət təşkil edən xasiyyət növüdür". Bu, güclü dövlət institutlarının olmamasını, demokratik inkişafın aşağı səviyyəsi və sürətini, inkişafdan qalan siyasi mühiti və bununla bağlı olan struktur potensialının problemlərini nəzərdə tutur. Doğrudan da, yeni yaranmış dövlətlərin xarizmatik rəhbərləri hakimiyyətin müxtəlif qollarının müstəqilliyini şübhə altına saldılar: həm parlament, həm də məhkəmə hakimiyyətin icraedici qolunun tabeliyindədir.

Münaqişənin nizamlanmasına gəldikdə, əsas sual ondan ibarətdir ki, Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan kimi xarizmatik rəhbəri olan və kəskin struktur qüsurlardan əziyyət çəkən dövlətlər daxili münaqişələri həll etməyə və öz keçmiş muxtar bölgələrinin hüquqlarını təmin etməyə qadirdirlərmi. Liderlik və idarəetmə problemləri və struktur potensialındakı çatışmazlıqlar münaqişəni həll etmək üçün inandırıcı planların olmadığından daha da ağırlaşır. Qarabağ erməniləri

Azərbaycan Respublikasına onların reintegrasiyası ilə bağlı hər hansı cəlbədicə təklif almadıqlarından belə "birləşməni" daha da cidd-cəhdlə rədd edirlər. 1994-cü ildə atəşkəs sazişi bağlandıqdan bəri hətta Azərbaycanın daxilində etibarlı zamanətlər verməmiş və tolerant demokratiya nümayiş etdirməmişdir. Əgər hökumət öz ölkəsi daxilində siyasi müxalifətə dözməyə hazır deyilsə, onun kənar "düşmənlə" konstruktiv münasibətlər qurmaq iqtidarında olması şübhələr doğurur. Qarabağa "yüksək muxtariyyət" vədlərini verməkdən savayı Azərbaycan öz konkret təkliflərini izah etməmişdir. Muxtariyyət təklif edən dövlət üçün nədən ibarətdir? Bu muxtariyyəti alanlar üçün onun nə faydası ola bilər? Cəmiyyətdə bu mövzular ətrafında heç bir debatlar aparılmır. Bakıda dövlət rəhbərlərinin savaşıpərəst bəyanatları fonunda vəd edilən muxtariyyət və onun xeyri barədə ictimai diskussiyaların olmaması Qarabağ ermənilərinə əsas verir ki, Azərbaycanın niyyətlərinə etibarsız yanaşsınlar. Və əksinə, Azərbaycanın özünüidare məsələsinə qeyri-ciddi yanaşması son illər Qarabağın Ermənistanla daha da sıx integrasiyasına səbəb olmuşdur.

Ermənistan siyasətində Qarabağ amili

Ermənistan həmçinin xarizmatik rəhbərlər xəstəliyinə düşər olub, lakin burada bu tipli dövlət idarəçiliyinin nəticələri fərqlidir. Ermənistanın

müxalif partiyaları iqtidar rejimləri nüfuzdan salmaq üçün Qarabağ kartından bir-birindən fərqli şəkildə istifadə etmişlər. Buna ən məşhur misal olaraq Levon Ter-Petrosyanın məcburi istefasını gətirmək olar - siyasi partiyaların əksəriyyəti və keçmiş tərəfdarları onu təslimçilikdə suçladılar. "Qarabağ müharibəsinin qəhrəmanı" kimi qazandığı şöhrət son illər prezident Robert Koçaryanı da tənqidlərdən xilas edə bilmədi. Ona qarşı ünvanlanan ittihamlara görə, Koçaryan öz hakimiyyəti dövründə Qarabağla Azərbaycan arasındakı münaqişəni ikitərəfli Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə çevirdi, Qarabağ isə danışıqlar prosesindən kənar qaldı. Müxalifət partiyasının rəhbəri Stepan Demirçyanın sözlərinə görə, Ermənistanın Azərbaycana ərazi güzəştlərinə getmək təhlükəsi var (Ermənistanın ən cənub bölgəsi olan Mehri rayonunun bir hissəsinin verilməsi haqqında söz gedir). Müxalifət partiyaları və iqtidar koalisiyasının üzvləri təkid edirlər ki, Ermənistanın suveren əraziləri sövdələsmə mövzusu ola bilməz.

Bununla belə, münaqişənin tənzimləmə yolları arasındakı fərqli yanaşmalar və hakim rejimin açıq tənqidi bir-birinə qarışır. Müxalifət partiyaları cəmiyyətdə geniş siyasi dəstəyə malik deyillər, buna görə də adətən onların siyasi fəallığı iqtidarın tənqidi ilə məhdudlaşır. Bu günədək bu tənqidin böyük təsiri olmamışdır və müxalifət nə Ermənistan üçün, nə də Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll edilməsi üzrə kəsərli siyasi və ya iqtisadi alternativləri ortaya çıxara bilməmişdir. Bu partiyalara hərdən bir göstərilən dəstək onların strategiyası və ya ideologiyasının bəyənilməsindən deyil, daha çox cəmiyyətin Koçaryan hökumətindən narazılığından irəli gəlir. Azərbaycanda olduğu kimi, Ermənistanın siyasi səhnəsində də kompromislə əlaqələndirilən yanaşmalara yer yoxdur. Ermənistan partiyalarının heç biri Qarabağı "təslim verən" partiya kimi görünmək istəmir; "mötədillər" İsrailin "sülh əvəzinə torpaqlar" formuluna bənzər "ərazi güzəştləri" haqqında danışıqlar adətən Dağlıq Qarabağdan kənar işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərinin qaytarılmasını nəzərdə tuturlar, Qarabağın qaytarılması barəsində söz belə getmir.

Erməni diasporu Koçaryan hakimiyyətindən məyus olub onu korrupsiya, himayədarlıq və bir sıra sosial-iqtisadi problemlərdə suçlasa da, ümumilikdə Qarabağın Azərbaycandan ayrılmaq niyyətini dəstəkləyir və buna sübut olaraq həcmli maliyyə yardımı proqramlarını həyata keçirir. Bundan əlavə, diasporun ABŞ, Avropa və Rusiyada lobbichilik fəaliyyəti Ermənistan və Qarabağa böyük fayda gətirir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, bu fəaliyyət Yerevan və Stepanakertlə razılaşdırılmış şəkildə aparılır və diasporun Dağlıq Qarabağın gələcəyinə dair öz xüsusi mövqeyi və ya fərqli baxışları yoxdur. Ermənistan-Türkiyə münasibətlərində olduğu kimi, erməni diasporu

Ermənistan hökumətinin və ya Qarabağ rəhbərliyinin Azərbaycana münasibətdə apardığı siyasətlərinə müdaxilə etmək niyyətində deyil. Diasporun bir hissəsi sülh sazişinin son variantından narazı qalsa da, erməni-Azərbaycan münasibətləri bu münasibətlər iştirakçılarının öz işi hesab olunur.

Kənarlaşdırma siyasəti

Siyasət və hökumətin şəxsiyyətlər üzərində qurulması həmçinin kənarlaşdırmanın ifrat formalarına səbəb olur, başqa sözlə, "özgə qrupdan" - yəni, həm Azərbaycanda ermənilərdən, həm də Ermənistan və Qarabağda azərbaycanlılardan düşmən obrazının yaradılmasına və bu qrupun yadlaşdırılmasına gətirib çıxarır. Qafqazdakı münaqişələrin bu aspektinə çox vaxt lazımı diqqət yetirilmir. Bu regiondakı əksər münaqişələr KİV-də təsvir edildiyi kimi tarixi düşmənçiliklə deyil, daha çox çoxluq-azlıq münasibətlərinin yenidən formalaşması ilə bağlıdır. "Özgələşdirmə" prosesi azlığın (Qarabağ ermənilərinin) çoxluqla (azərbaycanlılarla) onsuz da birmənalı olmayan münasibətlərini daha da zəiflədir. 2003-cü ilin yanvarında prezident Koçaryan bildirmişdir:

"Ermənilərə Sumqayıt və Bakıda edilmiş basqınlar və 1991-1992-ci illərdə ermənilərin Qarabağdan kütləvi şəkildə hərbi deportasiyası cəhdləri ona dəlalət edir ki, ermənilər Azərbaycanda yaşaya bilməzlər. Söhbət müəyyən milli uyusmazlıqdan gedir..."

Azərbaycanın o vaxtkı prezidenti Heydər Əliyev 2001-ci ildə eyni cür sərt surətdə bəyan etdi ki, "erməni işğalçıları Hitler ordularından, alman faşistlərindən qətiyyətlə fərqlənmirlər."

Bu cür ritorika regionda yaşayan xalqlar arasında əsrlər boyu davam etmiş mehriban qonşuluq əlaqələrinə kölgə salır. Son illər müxtəlif millətlər arasında münasibətlərin müsbət aspektləri Cənubi Qafqazda çox nadir hallarda ictimai polemikanın mövzusu olur. Yalnız bölgəyə səfər edən qonaqlar və ya jurnalistlər bu barədə sual verəndə insanlar "digər tərəflə" öz mehriban münasibətlərindən xatirələrini danışirlar.

İdeoloji və sosial "özgələşdirmə" diskursu metropoliya dövlətlərinin struktur zəifliyi və keçmiş muxtariyyətlərin reintegrasiyası üzrə inandırıcı təşəbbüslərin olmamağı deməkdir, bununla yanaşı bu diskurs münaqişənin nizamlanması üçün böyük problem yaradır. Əgər davamlı sülh nəticə etibarilə cəmiyyətlərin barışması prosesində yaranırsa, Cənubi Qafqazda geniş yayılmış "digər tərəfdən" düşmən obrazının yaradılması bu sülhü təhlükə altına qoya bilər. Azərbaycanlılar üçün "özgələşdirmənin" dili hərbi məğlubiyyət, ərazilərin itirilməsi, sosial-iqtisadi şərait və xüsusilə də 800.000 qaçqın və məcburi

köçkünün aqibəti ilə bağlıdır. Qaçqın və məcburi köçkünlərin məyusluğu və gündəlik rastlaşdığı problemlər "özgüləşdirmə" üçün çox güclü emosional və siyasi bünövrə yaradır. Ermənilərin "özgüləşdirmə" ritorikası yaddaşlarda qalan millətin qurban olması və irredentizm hisslərinə və həmçinin keçmişdə və hazırkı dövrdə soyqırım qorxusuna söykənir. Bundan əlavə, ermənilər azərbaycanlıları "türklərlə" eyniləşdirir və bununla da Türkiyəyə olan tarixi düşmənçilik Azərbaycana tətbiq edilir.

Əsas məsələ "özgüləşdirmə" ritorikasının nə dərəcədə haqlı olmasında və ya üzrlü səbəblərin olub-olmamasında deyil. Əsas diqqət bu ritorikanın münəqişənin tənzimlənməsi üçün sosioloji nəticələrinə yönəlməlidir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı əməllərin və konkret hadisələrin bütün xalqa tətbiq edilməsi fonunda özünkülər-özlülər bölgüsü münəqişənin sülh yolu ilə nizamlanması perspektivini daha da uzaqlaşdırır. Bunun əvəzinə ifrat "özgüləşdirmə" diskursu cəmiyyətlərdə savaşıpərəst əhval-ruhiyyəni gücləndirir və onların barışıq prosesində iştirak etmək istəyini azaldır.

Yeni strukturlar, köhnə bünövrə

On illərlə davam edən münəqişələrin həlli nəinki keçid dövrünü yaşayan Ermənistan və Azərbaycan, hətta İsrail və Kipr kimi olduqca inkişaf etmiş demokratiyalar üçün mürəkkəb məsələyə çevrildi. Cənubi Qafqazda keçmiş sistemin qalıqlarının yeni dövlət və idarəçilik strukturlarına çevrilməsi və yenilənməsi prosesi hələ də davam edir. Bugünkü prosesləri dövlətçiliyin qurulması və yaxud dövlətçilik növünün müəyyən edilməsinin davamı kimi ümumiləşdirmək olar. Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstanın müstəqillik qazanmasından on ildən artıq vaxt keçsə də, bu ölkələrdə indiyədək dövlətçiliyin parlament və ya prezident modellərindən hansının daha uyğun olması barədə fəal mübahisələr gedir. Üç respublikanın konstitusiyaları dəyişməkdə davam edir, vaxtaşırı onlara yeni düzəlişlər edilir. Dövlət aparatının tərkibi, səlahiyyətlər dairəsi və mənəvi-əxlaqi kodeksi müzakirələr mövzudur. Bu məsələlər Qarabağda da (və həmçinin regionun digər *de facto* dövlətlərində) üstünlük təşkil edir, lakin əsas fərqli cəhət budur ki, beynəlxalq toplum Qarabağı tanımadığından və Stepanakertin özünün lazımı ehtiyatları olmadığından, söhbət artıq Qarabağın Ermənistanla inteqrasiyasının səviyyəsi və sürəti haqqında gedir.

Muxtar bölgələr və metropoliya dövlətləri arasında əvvəlki səlahiyyətlər bölgüsü sisteminin qəti surətdə dəyişdirilməsi və Qarabağda formalaşmış *de facto* "yeni qayda" Cənubi Qafqaz dövlətlərinin ilk yenidənqurma mərhələsini təşkil edir. Bununla belə, baxmayaraq ki, bu yeni

qayda beynəlxalq səviyyədə tanınmamış qalır, keçmiş sovet muxtariyyətlərinin qazandığı müstəqilliyin başlıca xüsusiyyəti bütün siyasi, sosial, iqtisadi və milli sərhədlərin dəyişdirilməsindən ibarətdir. Qarabağın hakim elitası və cəmiyyəti üçün bu, müstəqilliyin ən mühüm nailiyyətidir. Onların fikrincə, Qarabağ erməniləri artıq titul dövlətdə azlıq deyil, yenidən təşkil edilmiş dövlətdə çoxluq təşkil edirlər. Onlar artıq uzaqda olan mərkəzi hakimiyyətin qərarlarından asılı deyillər və öz işlərinə özləri nəzarət edirlər.

Bu kontekstdə tərəflərin razılaşdığı kompromis və güzəştlər tələb edir ki, səlahiyyətləri təqdim edən və qəbul edən qurumlar əsaslı struktur imkanlarına malik olsunlar. Burada belə bir sual ortaya çıxır ki, öz keçid dövrünü yaşayan dövlətin bu cür strukturları varmı? Struktur qüsurların daxili və kənar özüllərini ayırmaq lazımdır. Daxilən, yenidənqurma prosesinin əsasında sovet erasından miras qalmış köhnə infrastruktur durub: Cənubi Qafqaz dövlətləri yeni strukturları köhnə bünövrə üzərində inşa etməklə məşğuldurlar. *De facto* müstəqil dövlətlərə gəldikdə, struktur qüsurlar əsasən kənar amillərlə izah olunur: bu *de facto* dövlətlər rəsmi beynəlxalq dəstəkdən, xarici sərmayələrdən, infrastrukturun yenilənməsində köməkdən, ətraf ələmlə əlaqələrdən (xüsusilə də informasiya və yeni texnologiyalar sahəsində) və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafında əsaslı yardımdan məhrumdurlar. Qeyri-hökumət təşkilatlarının apardığı bütün fəaliyyətə baxmayaraq, bu cür beynəlxalq yardımdan və əməkdaşlıqdan imtina separatizmi cəzalandırmaq və son çözümlə variantı barışmanı razılaşmanı məcburən qəbul etdirmək məqsədi daşıyır. Lakin bu siyasət fərqli nəticələrə - təcridin artmasına və beynəlxalq ictimaiyyətin qərəzli olduğu və hər zaman metropoliyaların tərəfini saxlaması haqqında şübhələrin güclənməsinə gətirib çıxardı.

Muxtar respublikalarda yaşayan azlıqlar çoxluq tərəfindən ilk öncə öz dövlətlərinin vətəndaşları kimi yox, "özlülər", yad kimi qəbul edilirdilər: çoxluğun dövlətində ermənilər "qeyri-azərbaycanlı", "sonradan gəlmələr" idilər. Azlıqların fikrincə, müstəqilliyə nail olduqdan sonra onlar çoxluğun "sosial nəzarətindən" və "özlülük" yükündən qurtuldular. Kipr və Fələstin/İsrail misalları əsasında fərz etmək olar ki, Cənubi Qafqazda münəqişələrin nizamlanması prosesi uzun müddət çəkəcək. Vəsitiçilik səyləri və problemin həll yollarının tapılması yalnız siyasi iradənin və ya məqbul razılaşma variantının axtarışı ilə məhdudlaşmamalıdır, liderlərin rolu və struktur potensialının anlanması, demokratik inkişafın və cəmiyyət-daxili və cəmiyyətlərarası ünsiyyətin olması həmçinin zəruridir.